

על "ברכת הבתולין" וכבודה של המשפחה בחתונה האיטלקית

אמירת "ברכת הבתולין" בליל החתונה היא אחת המסורות שראשיתה בימי הגאונים ושנופצה במשך מאות שנים בקהילות ישראל במזרח ובמערב. בהכה זו נאמרה לאחר שהחתן קיים יחסי אישות עם הכלה ומשוכח בבתוליה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר צג אגוז בגן עדן שושנת העמקים כל ימשול זר במעין חתום, על כן אילת אהבים שמרה בטהרה וחוק לא הפרה, ברוך הבורח בזרעו של אברהם". מקורה ותפוצתה של הברכה נתונים במחלוקת בקרב החוקרים. יש הסבורים כי מקורה של הברכה הוא ארץ ישראלי, ויש הסבורים כי מקורה בבבל, וכי הייתה מקובלת מתקופת הגאונים והראשונים ביהדות המזרח והמערב, עד שנעקרה מהמסורת הספרדית בעקבות התנגדותו הנחרצת של הרמב"ם לאמירתה בפומבי. באשכנז, לעומת זאת, נמשך המנהג לאמרה עד המאה ה-15. לקראת המאה ה-16 נעלמה הברכה לחלוטין מן המסורת הספרדית, וגם באשכנז נדחקה אל צנעת חדר הייחוד, עד להיעלמותה. בעקבות התנגדותם של בעלי הלכה במאה ה-16, חדלה להופיע גם בספרי תפילה ולהיאמר בפועל.

מיניות בתורה של כבוד

רוני ויינשטיין

ואולם, ב"סדרי חתנים" בנוסח איטליה, בכתבי יד ובדפוס, המשיכה ברכת "אשר צג אגוז" להיכתב ולהידפס כחלק שגרתי מטקס החתונה גם במאה ה-16. היא אף לא נדחקה אל שולי הטקס, אלא נאמרה בפומבי ובנוכחות האורחים! מסתבר כי היא נאמרה בסמוך למעשה הביאה, לפני הליכת החתן לחדר הייחוד או מיד עם שובו משם. המשך קיומו של מנהג זה בקהילות יהודי איטליה עשוי להתגלות כספקן להבדלים תרבותיים ניכרים בין תרבותם של יהודי איטליה ובין קהילות אחרות. מה טעם היה בשימור ברכה עתיקה זו דווקא בקרב ה"לועזים" או ה"איטליאני", כפי שכינו את עצמם יהודי המקום?

ד"ר רוני ויינשטיין הוא עמית מחקר במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת פיזה, העוסק כעת בחקר הקבלה כגורם של מודרניזציה בראשית העת החדשה.

”כבודו חביב עליו יותר מכל ממון שבעולם”

בהמשך למסורת בת מאות שנים, נהגו באיטליה לקיים את יחסי האישות בפעם הראשונה במהלך החתונה ובעוד האורחים והחוגגים נמצאים במקום. אחת הסיבות לכך היא כי את הקידושין אפשר לערוך גם באמצעות ביאה בין בני הזוג, ואולם, סיבה זו איננה מסבירה לגמרי את תפקידה של המיניות ביום החתונה, מפני שדי גם באמצעי אחר – כגון מתן טבעת – כדי לבצע את הקידושין, ונראה שתפקידם של יחסי האישות ביום החתונה היה משמעותי יותר.

בחברות העבר, בכלל זאת בקהילות יהודיות באיטליה בעת החדשה המקדמת, עדיין נתפסה המיניות כסוג של ”רכוש” שבאמצעותו אפשר לרכוש הישגים ומעמד. זאת בייחוד ביחס לנשים, שאת ”רכושן” הסמלי – הבתולין – ניתן היה לבחון באופן אובייקטיבי (לכאורה). משום כך, טקס הנישואין המקומי כלל באופן שגרתי מעשה אישות, וכן בדיקה מקיפה ויסודית של בתולה האישה בידי קבוצה של נשים מבוגרות ואמינות.

על מציאות זו אפשר ללמוד משאלות הלכתיות סביב נשא זה:

על אודות בחור א' [...] אשר נשא בחורה אחת ולפי דבריו לא מצא לה בתולי. שפתו בירור מיללי [אמר בבירור כי = ר"ו] לא בפעם ראשונה ולא בשנייה ולא בשלושית [...] ולא נמצאת כתם א', לא בחלוקה ולא בסדינה אשר שכבו עליה [עליהם]. וגם לפי דבריו היא אינה מכחישתו, וגם לפי דבריו מקצת הנשים בדקו ולא מצאו שום דם בתולים בשום מקום [...]

החתן במקרה זה טען כי הכלה לא הייתה בתולה ביום החתונה. חיווק לדבריו נמצא בעובדה שעל החלוק או על הסדין לא נמצאו, כמצופה, כתמים דם. זאת ועוד, מתברר שאין מדובר רק בגבר המבקש תואנות, לגרש את אשתו: גם נשים מעידות על דבריו, ואף אשתו ”אינה מכחישתו”. לכאורה, די בכך כדי לפסוק כנגד האישה בבית הדין. ואולם, הרב המקומי פסק דווקא כנגד החתן, משום שלא נערך במסגרת חברתית מוסדרת ומוכרת על מנת לבדוק את חשדותיו: ”גם כי בנדון דיןן לפי אשר הוגד לי החתן לא מושמש כפי הנהוג בלועזים, שנהגים הלועזים לקרא חמשה נשים שממששות הסדינים וחלקה של הכלה לראות אם יש שם רמאות, וזו לא משמשו אותם! [צ"ל אותה], רק א' [אישה אחת] מהן וחמתה”.

תפקידה החברתי של בדיקת הבתולין ביום הנישואין, ובשלב מאוחר יותר הצגת הסדין המוכתם, היה לספק עדות שלא ניתן להטיל בה ספק בדבר ויקרתה הסמלית של הכלה,

עדות שפנתה אל הקהילה, אל האורחים, ואל כלל הנוכחים בעמדם.

חשיבותם של הבתולין ושל ההכרה בהם מוכחת גם בתעודה נוספת:

כי בדאי הגמור כל מי שיודע ומכיר איש פל' [פלוגי] וכן הוא היינו החתן כמ' נתנאל בן הנ"ל יודע בדאי כי כבודו חביב עליו יותר מכל ממון שבעולם ונהוג סלסול בעצמו בכבודו ובחובתו ולא היה מחלל עצמו באשה שאינה התנת לו לפי כבודו וכחותו. וגם אמנה [באמונה] אף כי סך הנדוניא היה מורה הגון, מ"מ לא היו סך כל כך אלפי זהב וכסף עד שיואר האומר דוזוי אנסוה לנכבד כמווה [שהסכום הניכר של הנדוניה כפה עליו] לקחת אשה לשם ממון [...]

במקרה זה טענתו של הגבר כי לא מצא את אשתו בתולה בליל הכלולות נדחתה גם מחמת הטענה כי אילו כך היו הדברים, הכבוד הגברי לא היה מתיר לו להמשיך ולחיות עמה אחרי החופה. גם שיקול כמו נדוניה גבוהה במיוחד איננו פיתוי מספיק לגבר שכבודו ויקרתו חשובים לו יותר...

על קדושה ומעמד

הכבוד המשפחתי והאישי, כך מתברר, היה הגורם שעמד מאחורי דפוסי הנישואין שמכור עד עתה: הן הכבוד הנשי (כפי שמסרו הנשים ”וכלן פה אחד ענו ואמרו אמ"ת והעידו על כבוד הכלה הנז' זאת אומרת הלאי תמצאינה בעתו בכבוד כשתנשאנה, וזאת אומרת כן תמצאינה בכבוד כל ננות ישראל”), אך עוד יותר מכך הכבוד הגברי. בחברה העירונית הצפופה שבה חיו יהודי איטליה, כל אדם ומשפחה זקוקים לרשת קשרים חברתית הדוקה, המסייעת בחיי היום-יום. רשת זו הייתה תלויה בעמדם ובשמו הטוב של כל חבר בקהילה. שם זה עמד למבחן בכל רגע, והיה צורך להגן עליו בהדמוניות רבות. המודל למעמד הקהילתי של היחיד לא היו בהכרח מעשיו האמיתיים, כי אם התדמית החברתית שיער, ובמילים אחרות – הכבוד.

תהליך הקמת המשפחה היה מטבע הדברים אחד המבחנים הבוטים למעמדה ולכבודה של המשפחה בקהילה. יום החתונה היה רגע השיא, משום שהציג את רכושא, את מעמדה ואת יכולתה של המשפחה לעניי אחרים. בחברה שבה הכבוד נמדד בכל עת, הגנה על הטוהר המיני של הנשים והצגת האונות המינית של הגברים הם מרכיבים מרכזיים, המסמלים עוצמה בצד זיקה לקדושה. לפיכך ברכת הבתולין התאימה במיוחד לחיבור שבין קודש וחול, בין מסורות הלכתיות לאינטרסים משפחתיים המוצגים לעיני כול.

לעיון נוסף:

1. ר' ויינשטיין, נישואין, נוסח איטליה, ירושלים תשס"ז.
2. ל' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 619-621.